

ASPECTE ALE VIETII MUZICALE DIN BUCOVINA (1775-1918)

Alis Niculică

Deși dureroasă pentru nația română, desprinderea Bucovinei de Moldova în 1775 și anexarea ei de către Austria a însemnat, pe lângă numeroase neajunsuri, un mare pas înainte în ceea ce privește viața muzicală. Dacă după 1775, în mediul rural cântecul popular a rămas neschimbat, aceiași de sute de ani, în centrele urbane ale noii provincii au apărut germenii culturii muzicale apusene. Primele contacte cu muzica germană au avut loc la 1 octombrie 1777, cu ocazia recepției organizate de generalul Spleny în cinstea prestării jurământului de credință a populației "Moldovei austriece" fata de noua stăpânire habsburgică¹. Atunci s-a auzit pentru prima dată la Cernăuți o fanfara militară. De la acea dată, muzica militară a devenit un factor activ în viața culturală a Bucovinei, fiind nelipsită de la orice eveniment politic sau cultural. Astfel, cu ocazia vizitelor la Cernăuți ale împăratului Iosif al II-lea, în 1783 și 1786, sau cu prilejul întâlnirii dintre împărații Francisc I al Austriei și Alexandru I al Rusiei², fanfarele militare au intonat marșuri și dansuri la moda; uneori, acestea participau și la seratele dansante organizate destul de frecvent în epoca.

Funcționarii austrieci sosiți în Bucovina după 1775 au introdus în familiile boierilor români moda instrumentelor de cântat. În acest fel s-a ajuns ca, în prima parte a secolului al XIX-lea, din nici o casa mai înstărită să nu lipsească pianul, tinerii fiind îndrumați să studieze vioara, pianul sau canto cu profesori aduși de la Viena sau din alte colțuri ale Imperiului Habsburgic. Dintre aceștia îi amintim pe: Greiner (profesor în casa Hurmuzăcheștilor), Karl König (în familia Petrino, după care a predat și în casa baronului Mustăță), Franz Bruker (în casa Stârcea) etc.³ În acest mod familiile de boieri români din Bucovina au preluat o tradiție, veche deja în apusul Europei, aceea de a utiliza muzica drept mijloc de a petrece mai plăcut timpul și de a pune bazele unor noi relații sociale.

La începutul secolului al XIX-lea au sosit în Bucovina numeroși cunoscători ai muzicii clasice a apusului Europei. Aceștia au făcut tot posibilul pentru a transmite românilor din Bucovina dragostea față de muzica lui Beethoven, Schubert, Haydn, Mozart, Weber, Schumann etc. Printre ei s-a numărat magistratul Johann Karl Ritter von Frankwell Umlauff, unul dintre prietenii lui Schubert. În perioada în care acesta s-a aflat în Bucovina (1821-1827 la Suceava, 1827-1829 și 1837-1850 la Cernăuți) a avut un rol esențial în stimularea vieții muzicale. În casa sa din Cernăuți a organizat numeroase serate cu muzica de camera și chiar de opera. Pentru efortul sau de a "trezi o mișcare muzicală serioasă" în Bucovina, în 1843 Karl Umlauff a fost numit cetățean de onoare al orașului Cernăuți⁴.

La jumătatea veacului s-au semnalat primele turnee ale unor formații muzicale și ale unor renumiți muzicieni. Astfel, în 1839, a avut loc la Cernăuți primul turneu al unei opere italiene sub îndrumarea lui Cazaban⁵, iar în 1847, celebrul pianist Franz Liszt, în drumul său spre Principate, a poposit în capitala Bucovinei unde a ținut două concerte. Aici el a fost găzduit în casa familiei Hurmuzachi și a venit în contact direct cu muzica lăutărească românească, prin intermediul lui Nicolae Picu⁶. De la acesta va prelua câteva melodii populare românești din care se va inspira într-o serie din lucrările sale.

Treptat se conturează tot mai mult imaginea de oraș muzical al Cernăuților. După 1849 muzica a devenit obiect facultativ în liceu, ceea ce a determinat apariția primelor formații corale ale elevilor de la liceul real din Cernăuți. În 1859 a luat naștere prima societate de cântare a Bucovinei, Cernowitzer Gesangverein, în care, alături de etnici germani s-au aflat și români: Ștefan Nosievici, Leon Goian, ș.a. Primul președinte al tinerei societăți a fost Iacob Miculi,

fratele muzicologului Carol Miculi⁷. Dirijorul corului societății era Franz Kalousek, venit tocmai de la Praga. Destinul primei societăți de cântare cernăuțene a fost scurt, încheindu-se în 1862, o data cu apariția Societății Filarmonice (Verein zur Förderung der Tonkunst in der Bukowina). "Meritul mare al acestei societăți este de a fi întemeiat prima școală de muzică în Cernăuți, care a funcționat până în 1936"⁸. Chiar dacă Societatea Filarmonică a promovat orice tip de muzică numai românească nu, ea a avut meritul de a fi cultivat interesul și chiar pasiunea pentru muzica cultă.

În această atmosferă prielnică a apărut prima generație de compozitori români: Ștefan Nosievici (1833-1869), Carol Miculi (1821-1897) și Eusebie Mandicevski (1857-1929), ultimii doi petrecându-și cea mai rodnică etapă a vieții la Lvov, respectiv, Viena. Aceștia au deschis un drum care va fi urmat de alte generații de compozitori, mai talentați, ce se vor desprinde de tiparele muzicii clasice apusene și vor crea o muzică națională, inspirată din realitățile epocii, al cărei principal izvor de inspirație va fi cântecul popular românesc.

Interesul pentru folclor, ca sursă de inspirație pentru muzicieni, s-a ivit pe la începutul secolului al XIX-lea, în apusul Europei. Cântecul popular a început să fie prețuit, cu atât mai mult cu cât era o componentă a unui sistem complex de factori care au condus la nașterea și dezvoltarea sentimentului național. Unul dintre cei mai mari artiști ai timpului, Frederic Chopin, și-a datorat faima creației sale "puternic legată de folclorul polonez"⁹. Exemplul lui Chopin a fost urmat de mulți compozitori ai vremii, dar în special de elevii lui Chopin, printre care s-a aflat, între 1844-1847, și Carol Miculi. El a fost primul muzician român din Bucovina care s-a aplecat asupra folclorului, realizând o culegere de *Quarante huit airs nationaux roumains* (1854), care conține prelucrări ale cântecului popular, în special ale celui ciobănesc, acest lucru conferind "colecției sale o trăsătură predominant păstorească"¹⁰. Cele patru caiete cuprind doine, hore, balade, cântece de lume, jocuri de proveniență cultă¹¹, "culese de la lăutari și interpreții populari, descoperiri de către Eufrosina, Eliza, Gheorghe și Alecu Hurmuzachi"¹². Prelucrările de folclor ale lui Carol Miculi reprezintă o culme a măiestriei sale componistice, el reușind să redea și atmosfera poetică a textelor, ceea ce le conferă prospețime și actualitate¹³.

Preocuparea lui Miculi nu era însă singulară în spațiul românesc. În același timp cu munca sa, în Principate realizau o activitate similară Alexandru Flechtenmacher, I. A. Wachmann și H. Ehrlich, aceștia adunându-și materialul "mai cu seamă din gura lăutarilor și din lumea mahalalelor Iașului și Bucureștiului"¹⁴. Dar, față de lucrările acestora, culegerea lui Miculi "se ridică deasupra nivelului obișnuit al timpului său și prin aceea că, în transcrierea cântecelor pentru pian, el urmărește să redea și atmosfera poetică a textelor, însușire care face ca prelucrările sale să păstreze până astăzi o indiscutabilă prospețime și actualitate"¹⁵.

Carol Miculi a fost un deschizător de drum. Generațiile care au urmat s-au inspirat puternic din creația folclorică. Astfel, Ciprian Porumbescu, Tudor Flondor, Alexandru Voevidca, I. D. Verenca, C. Șandru au văzut în creația anonimă a poporului nostru un bun de valoare universală, cele mai multe din compozițiile lor având la bază melodii populare, mai ales lăutărești. Dar, spre deosebire de Miculi, noile generații au îmbinat elementele populare cu cele clasice ale muzicii europene, dând naștere unor compoziții originale ca formă și fond.

Ciprian Porumbescu valorifică în creația sa multe surse ale folclorului. În lucrările sale corale (*Hora, Cântece de leagăn, Frunză verde, foi de nalbă* s.a.), în opereta Crai Nou, sau în creația simfonică *Baladă pentru vioară și orchestră*, elementul popular este mereu prezent. În alte compoziții Porumbescu a realizat o sinteză între "romanșa vremii și cântecul popular", adică între cântecul orășenesc și cel țărănesc (*Cântecul Margaretei, Noapte de primăvară, Dormi ușor*)¹⁶. De asemenea, Porumbescu a inclus în celebra sa *Colecțiune de cântece sociale* (Viena, 1880), o serie de cântece populare românești (*Tu leliță dintre brazi, Frunză verde de piper*), "conferindu-i și în acest fel, un acuzat caracter național"¹⁷.

Tudor Flondor folosește în operetele sale *Moș Ciocârlan, Nunta țărănească, Rusaliile, Noaptea Sf. Gheorghe* s.a. nu doar subiecte de inspirație folclorică, ci chiar melodii populare. Acesta explică marea popularitate de care s-au bucurat ele în epocă. Prezentarea lor în

spectacolele “Armoniei”, într-o Bucovină aflată sub ocupație străină, au constituit momente de demnitate și mândrie națională, elemente definitorii pentru trezirea conștiinței de neam¹⁸.

De folclorul românesc din Bucovina au fost vrăjiți nu doar compozitorii români, ci și cei aparținând altor etnii care s-au stabilit aici. A fost și cazul lui Adalbert Hrimaly (30 iulie 1842, Pilsen - 17 iunie 1908, Viena) și Otokar Hrimaly (20 decembrie 1883, Cernăuți - 10 iulie 1945, Praga), tată și fiu, de origine cehă, care au compus o serie de lucrări pe motive românești¹⁹.

Atracția pentru folclorul românesc din Bucovina s-a exercitat și în cazul profesorului austriac Mathias Friedwagner (1861-1940). Numit profesor la Universitatea din Cernăuți el va publica, încă din 1905, o primă culegere de texte populare. În 1906 a inițiat un Comitet pentru culegerea folclorului. Din acest comitet făceau parte libretistul Temistocle Bocancea, poetul Leonida Bodnărescu, istoricul Dimitrie Dan, compozitorii Tudor Flondor și Gheorghe Mandicevski. Acțiunea propriu-zisă a fost însă coordonată și finalizată de către Alexandru Voevidca²⁰. Culegerea realizată de Voevidca și colaboratorii săi (până în 1914, sau până în 1924 după unii), însumează peste 3000 de melodii. În aceasta muncă uriașă Alexandru Voevidca a fost nu numai un culegător zelos ci și un notist, transcriind, după auz notația melodiilor. Din această culegere s-a publicat o parte, restul păstrându-se în manuscris la Biblioteca Națională a României (*Rumänische Volkslieder aus der Bukowina* - 1940 și ediția a doua: Alexandru Voevidca, *Cântece populare din Bucovina*, ediție îngrijită de Vasile Nicolescu și Cristina Radulescu-Pascu, Editura Muzicală, București, 1990). Colecția lui Voevidca a trezit interesul multor muzicieni. Unul dintre aceștia a fost și Eusebie Mandicevski. Prin intermediul fratelui său, Constantin, director la Biblioteca Universității din Cernăuți, Eusebie Mandicevski intra în posesia culegerii lui Voevidca și armonizează 200 de piese. La 5 februarie 1925 Alexandru Voevidca a participat la primul concurs organizat de către Societatea Compozitorilor Români, destinat muzicienilor folcloriști. A fost prima mare manifestare națională în plan muzical, după Marea Unire, fiind destinată încurajării culegerilor de folclor de pe întreg teritoriul țării.

Se poate considera astfel, pe bună dreptate, că mijlocul secolului al XIX-lea a reprezentat un moment important nu doar pentru viața politică ci și pentru cea culturală românească deoarece, în timp ce se cristalizau ideile de naționalitate și de unitate națională, folclorul a devenit obiectul preocupărilor personalităților culturale ale vremii: Alecsandri, Balcescu, Russo, Kogălniceanu, Miculi s.a.²¹ “Valorificarea folclorului era de fapt o a doua imitație, prima fiind imitarea muzicii europene. [...] Imitarea folclorului era inedită, prin rezonanțele pe care acest teren destelenit le oferea²². Preocuparea pentru valorificarea folclorului a devenit o constantă a muzicienilor români din Bucovina. Cele mai importante creații muzicale culte au fost inspirate din doinele și horele țăranilor, farmecul lor conferind garanția originalității, revenirea la valorile străvechi fiind o condiție esențială pentru realizarea unei culturi naționale.

Pentru românii aflați sub stăpânire străină, muzica a reprezentat cea mai bună cale de a-și exterioriza sentimentele de revoltă față de abuzurile autorităților, de încredere față de valorile poporului nostru și mai ales de speranța într-un viitor mai bun. Muzicienii din Bucovina, mai cu seamă cei ce au trăit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au compus muzică de teatru (operete, vodeviluri), coruri, muzică simfonică, muzică de cameră sau vocală, puternic legate de folclorul românesc și de spiritul național. Versurile compozițiilor erau inspirate din creația populară sau aparțineau celor mai importanți poeți români ai vremii: Vasile Alecsandri (ale cărui versuri erau foarte îndrăgite în Bucovina), Mihai Eminescu, Dimitrie Bolintineanu, Alexandru Vlahuță, George Cosbuc, St. O. Iosif s.a., dovadă a faptului că, cel puțin în plan spiritual, nu au existat granițe (de altfel, cea mai frumoasă compoziție pe versuri de Mihai Eminescu aparține lui Tudor Flondor - *Somnoroase păsărele*).

Chiar de la prima generație de compozitori români din Bucovina s-a observat o canalizare a interesului spre surse de inspirație și teme naționale românești. Primul impuls l-au constituit evenimentele legate de anul 1848. Atunci s-a produs revirimentul așteptat în plan cultural. Astfel, Iraclie Porumbescu (1923-1896), influențat de Vasile Alecsandri va culege

poezii populare. Frumusețea acestora îl va determina să scrie el însuși poezii cu tematică patriotică, exaltând originea latină a neamului (*Fata de roman*) sau preamărind personalitatea unor eroi de la 1848 (*Lui Iancu*). O parte din aceste versuri le-a pus pe muzică (*Marsul lui Iancu*, *Imnul festiv*, *Ca un glob de aur*). Aceste lucrări, introduse în practica școlară, însuflau copiilor sentimente de mândrie privitor la apartenența lor la un popor însemnat de origine latină²³. Chiar și la un compozitor modest și occidentalizat care a fost Constantin Buchenthal (1842-1903), se întâlnesc teme inspirate din realitățile românești (*Hora Junimii*, *Răsunet din Bucovina*, *Sunete din Carpați*, *Valurile Dornei* s.a.). Compozitorii profesori Constantin Procopovici (1853-1936) și Severin Procopovici (1856-1933), compun pentru elevii lor o serie de lucrări ușoare, cu tematică patriotică, introducând, în același timp, în repertoriul corurilor de elevi, dar și de adulți, compoziții ale unor creatori români cunoscuți precum G. Dima (*Răsunetul Ardealului*), Gavril Muzicescu (*Deșteaptă-te române*), I. Vidu (*Moș Bătrân*) s.a. Isidor Vorobchievici, compozitorul revendicat de ucraineni²⁴, cu ale sale piese corale *Ștefan Voda și codrul*, *Ștefan și șoimul*, *Arcașul lui Ștefan* s.a. nu face altceva decât să trezească simțăminte naționale în rândul auditoriului și să contribuie la educarea tineretului. Ștefan Nosievici (1833-1869) a compus celebrul cor pentru patru voci, pe versuri de Vasile Alecsandri, *Drum bun, toba bate sau Marșul ostașilor români în Basarabia*²⁵.

La Viena, cel mai mare centru universitar și muzical al imperiului, important loc de întâlnire a românilor de pretutindeni, a luat naștere una dintre cele mai puternice societăți culturale studențești: "omânia Jună". Imnul acesteia a fost compus în 1880 de către Ciprian Porumbescu – *Imnul Unirii (Pe-al nostru steag* – 1912), Porumbescu fiind, pentru scurt timp și dirijorul corului societății. Tot la Viena tânărul compozitor a publicat celebra sa *Colecțiune de cântece sociale pentru studenții români* (1880), care a devenit cartea de căpătâi a tuturor formațiilor corale din epocă, mai ales datorită puternicului caracter patriotic al pieselor publicate. *Imnul Unirii*, *Cântecul Tricolorului*, *Cântecul gintei latine*, *Inimă de român*, *Hora* cuprinse în *Colecțiune...*, alături de cântecele studențești sau cele populare românești, aveau menirea de a întreține o "atmosferă de coeziune și armonie în sânul societății studențești românești din Viena"²⁶.

Întreaga creație a compozitorilor din Bucovina s-a bucurat de succes. Societățile culturale întemeiate la Cernăuți, Suceava, București, Sibiu sau Viena aveau în cadrul lor formații corale de amatori, care promova lucrările muzicienilor din "Țara Fagilor". Este de ajuns să amintim faptul că, la Expoziția jubiliară de la București din 1906, la care au fost prezenți români din toate provinciile, Reuniunea română de muzică din Sibiu s-a prezentat cu opereta *Moș Ciocârlan*, creație a bucovineanului Tudor Flondor, "scrisă la o acțiune moldovenească, executată de o primadona băcănească, de un tenor din Muntenia, un Moș Ciocârlan basarabean și un cor transilvănean"²⁷.

În școli, la serbările ocazionale, în Universitate, la spectacolele societăților studenților români, în programele prezentate de societățile culturale s.a., spre sfârșitul secolului al XIX-lea s-a încetățenit "moda" feerilor. Aceste montări scenice, pe o anumită temă, aveau un mare impact la public, ele impunându-se prin frumusețea costumelor, a decorurilor, a mișcării scenice, dar mai ales, prin adâncul fior de patriotism de care erau străbătute. Un mare creator de feerii a fost Grigore Pantazi (1872-1939), supranumit și "crainic al frumosului național"²⁸. Cele mai răsunătoare feerii compuse de Pantazi au fost: *Tricolorul*, *Muzica înaltă sufletul*, *Națiunea și cântul și Cântecul neamului*.

Se contura astfel, tot mai mult, ideea de unitate națională și se pregătea, cu pași mărunți, dar siguri, realizarea statului care să-i cuprindă în granițele sale pe toți românii. Izbucnirea primului război mondial a creat condițiile favorabile împlinirii actului unirii tuturor românilor. Congresul General al Bucovinei întrunit în ziua de 15/28 noiembrie 1918, a hotărât "Unirea necondiționată și pe vecie a Bucovinei în vechile ei hotare până la Ceremuș, Colacin și Nistru, cu Regatul României"²⁹. Deși unitatea culturală a fost în fapt realizată cu mult înaintea acestui act istoric, România întregită oferea condiții superioare dezvoltării vieții spirituale provinciilor

revenite la matca firească. În Bucovina vechile societăți culturale au cunoscut o amplificare a activității, care se adapta din mers noilor condiții social-economice și politice. Astfel, Societatea muzicală “Armonia” își va dirija eforturile în direcția promovării muzicii naționale românești și a marilor valori ale muzicii universale, a stimulării mișcării corale și unirii tuturor forțelor pentru înființarea unui teatru profesionist și a unui conservator pentru pregătirea viitorilor muzicieni. Au apărut și noi societăți, cum a fost cea din Cernăuți, fondată la 1921 de Constantin Șandru, purtând numele lui “Tudor Flondor”³⁰. La Suceava, Reuniunea muzical-dramatică “Ciprian Porumbescu” s-a transformat într-un veritabil teatru profesionist având, în diferite perioade, actori angajați cu contracte și organizând adevărate stagiuni teatrale.

Nu după mult timp după desăvârșirea actului unirii, în urma demersului Societății “Armonia”, a luat naștere Conservatorul român din Cernăuți, la conducerea căruia a fost adus reputatul compozitor Al. I. Zirra³¹. Această instituție va contribui la pregătirea și propulsarea unei noi generații de interpreți de muzică cultă, compozitori și dirijori, între aceștia aflându-se Alexandru Zavulovici și Liviu Rusu. În același timp va deveni și un important focar de răspândire a muzicii, prin stagiunile de concerte organizate la sediu sau în provincie.

Résumé

L'auteur presentent quelques aspects du vie musicale du Bucovine entre 1775-1918, mettent en evidence l'importance du creation des compositeurs Ștefan Nosievici, Carol Miculi, Eusebie Mandilicevski, Ciprian Porumbescu, Tudor Flondor en ce qui concerne la preparation d' unification de 15/28 novembre 1918.

NOTE:

1. Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, Editura Humanitas, București, 1991, p. 13.
2. Liviu Rusu, *Muzica în Bucovina*, Institutul de arte grafice “Marvan”, S. A. R. - București, 1942, p. 21.
3. Liviu Rusu, *op. cit.*, p. 22-23.
4. Amy Colin und Alfred Kittner, *Versunkene Dichtung der Bukowina, Eine Anthologie deutschsprachiger Lirik*, München, f.a., p. 402.
5. Emil Satco, *Muzica în Bucovina*, Suceava, 1981, p. 183.
6. Liviu Rusu, *op. cit.*, p. 23.
7. M. Gr. Poslusnicu, *Istoria muzicii la români*, Editura “Cartea Românească”, București, 1928, p. 448.
8. Liviu Rusu, *op. cit.*, p. 27.
9. G. C. Nicolescu, *Viața lui Vasile Alecsandri*, ed. a II-a, Editura pentru literatură, București, 1965, p. 43.
10. Corneliu Buescu, *Restituiri muzicale. Carol Miculi și Tudor Flondor*, Editura muzicală, București, 1977, p. 36-37.
11. Iordan Datcu, *Dicționarul etnologilor români*, vol. II, Editura Saeculum I.O., București, 1998, p. 78.
12. Ilie Luceac, *Familia Hurmuzaki: între ideal și realizare (O istorie a culturii românești din Bucovina în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, Editura Alexandru cel Bun, Cernăuți, Editura Augusta, Timișoara, 2000, p.215.
13. Zeno Vancea, *Creația muzicală românească, sec. XIX-XX*, vol. I, Editura Muzicală, București, 1968, p. 75.

14. Corneliu Buescu, *op. cit.*, p. 36.
15. Zeno Vancea, *op. cit.*, p. 75.
16. Doru Popovici, *Muzica corală românească*, Editura Muzicală, București, 1966, p. 57.
17. Ciprian Porumbescu, *Colecțiune de cântece sociale*, editia a II-a, cu un cuvânt înainte de Nicolae Cârlan, extras din "Suceava, Anuarul Muzeului Județean", X, 1983, p. 35.
18. Emil Satco, *Tudor Flondor - o viață închinată promovării muzicii naționale românești în Bucovina*, în "Ethos", nr. 2, 1991, Suceava, p. 22-24.
19. Emil Satco, *Muzica în Bucovina*, Suceava, 1981, p. 20-21.
20. Liviu Rusu, *Pentru culegătorul de cântece Alexandru Voevidca*, în "Junimea literară", XXII, 1933, nr. 7-9, p. 191-195.
21. Gheorghe Ciobanu, *Culegerea și publicarea folclorului muzical român în diferite perioade (Partea I - până în jurul anului 1900)*, în Gheorghe Breazu, *Pagini din istoria muzicii românești*, vol. V, Editura muzicală, București, 1981, p. 453.
22. Octavian Lazar Cosma, *Hronicul muzicii românești*, vol. IV, Editura muzicală, București, 1976, p. 324.
23. *Dicționarul Literaturii Române de la origine până la 1900*, București, Academia R. S. R., 1989, p. 704.
24. МИТЦІ УКРАЇНИ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДОВІДНИК, за редакцією А. В. КУДРИЦЬКОГО, КИІВ, 1992.
25. C. Bodea, Ștefan Nosievici, în *Österreichisches Biographisches Lexicon 1815-1950*, Band 7, Wien, 1978, p. 152-153.
26. Ciprian Porumbescu, *op. cit.*, p. 36.
27. Corneliu Buescu, *op. cit.*, p. 158-159.
28. Dimitrie Marmeliuc, *Feeriile lui Pantazi*, în "Junimea literară", X, nr. 12, 1913, p. 193-195; Leca Morariu, Grigore Pantazi, în "Făt-Frumos", XIV, nr. 4, 1939, p. 111.
29. *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917-1918. Documente*, Antologie de Ion Calafeteanu și Viorica-Pompilia Moisiuc, Editura Hyperion, Chișinău, 1995, p. 333-335.
30. *Societatea "Tudor Flondor"*, în "Făt-Frumos", nr. 3-4, 1932, p. 208.
31. Alexandru Zavulovici, *Conservatorul din Cernăuți*, în "Junimea literară", 14, nr. 11-12, 1925, p. 426-428.